प्रवेश सं० [illegible] | विषय | क्रम सं०

नाम [illegible] | ग्रन्थकार

पत्र सं० [illegible]

श्लोक सं० | प्रत्येक सं० (पंक्ती) | पंक्ति सं० (पृष्ठे)

आकार | लिपि | आधार

वि० विवरण

001022

पी० एस० यू० पी०—[illegible] एस० पी० ई०—[illegible]—[illegible]

Indira Gandhi National Centre for the Arts

कर्कभाव निर्णय

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥श्रीगणेशाय नमः॥ ॥श्रौतान्याधानादीनि उक्तानि सांगानि कर्माणि तदनंतरं स्मार्त्तान्यग्निनि धीयंते। तत्रैतदादिमं सूत्रं। अथातो गृह्यस्थालीपाकानां कर्म। व्याख्यास्याम इति सूत्रशेषः। त त्रायमथशब्द आनंतर्ये श्रौतान्यनुविधान समनंतरं स्मार्त्तान्यनुविधीयंत इति। आनंतर्यप्रवृ त्तिप्रयोजनं। श्रौतेष्वधिकाराद्यपस्पृशेदप इत्येवमंतं सर्वकर्मसाधारणं यत्तस्यापि प्रवृत्तिर्य थास्यादिति। पूर्ववृत्तं वयतः श्रौतानामुपनिबंधनमेतत्सूत्रकारप्रवृत्त्या ज्ञायते। श्रौतेष्व यथा हानुपदर्शितं पूर्ववदिति। श्रौतेगृह्योपस्थाने विहितं तत्पूर्ववदित्यनेनातिदिश्यंते। यथा श्रौतकर्मस्वपूर्ववदिति। अतः शब्दो हेत्वर्थः यस्माच्छ्रौतान्यनिष्ठितानि स्मार्त्तान्येवावशिष्टानि अतस्तानि वक्तव्यानीति। ननु पूर्वं स्मार्त्तानां गर्भाधानादीनामनुष्ठानं पश्चाच्छ्रौता[illegible] आधानानुष्ठानक्रमे तेषां स्मार्त्तानामेव पूर्वमभिधानमिति। [illegible] मूललाभ[illegible]श्रौत[illegible]

तिवचनुगृहीतमार्त्त्यहीका ८

नीमपि हि वेदमूलत्वमुक्तं। तस्मात्प्रत्यक्षश्रवणात्तान्येव पूर्वमभिधानीति। अपरे त्वन्यथा वर्ण यंति। स्मरणादेव स्मृतीनां प्रामाण्यं। अध्ययनच्छिन्नं हि स्मरणमष्टकादीनामष्टकाः कर्त्तव्या इति। अन र्थेति। स्मरणादेव स्मृतीनां प्रामाण्यं। अध्ययनात्सिद्धं हि स्मरणमष्टकादीनां नामष्टकाः कर्तव्या इति। दप्यसंसारस्मरणमप्येषामनाद्येवेति। ननु चोक्तमपरत्वेन। तासामुत्पन्नाः पाठाः प्रयोगादनुमा नं इत्यतो वेदमूलत्वं नैतदेवं। शाखानां सतीनामुच्छेदो भवति नासतीनां। तत्रायं दोषः स्यात्। य एव श्रौतं विच्छिन्नशाखानं पठतीति तस्य तद्विहितं स्मार्त्तं स्यात्। यत्तु पुनः पठेत्तस्य श्रौतमिति। तत्र पुरा वापेक्षया स्मृतीनां नित्ययुक्तरूपता स्यात्। स्मरणात्स्मृतिरिति च संज्ञा वर्धिका॥ युक्तमनुष्ठानं च स्मरणा देव श्रौतं स्मार्त्तं नित्ययुक्तरूपता स्यात्। [illegible] निबद्धा तस्मात्कृते सामान्यादनुष्ठेयोयम [illegible] स्यात्। मनुगोतमवसिष्ठ[illegible]नाम[illegible]नीति। यथा नो भूरिति चतुर्गृहीतमाज्यं जुहुयात् धीयते। तथा च लिंगेन भिन्नं किं स्यात् तिसामध्यकूलामनीति। यद्दिधि (जुहुयात्) यदि यजुष्टो भूरित्यग्नौ आयन्वाहार्यपचने वा हविर्येत्तं यदि सामतः स्वरित्याहवनीय इति प्रवृत्ता हा। यदि अविज्ञातमसत्सर्वाण्यनुकुल्याहवनीये जुहुयादिति। अविज्ञातं च पत्नी विज्ञायते किमा

ग्वैदिकं यजुर्वेदिकं सामवेदिकं चेति। विनष्टंकनं तत्स्मार्तं न विज्ञातमित्युच्यते। वेदमूलत्वे छन्दस्य
मेतानि प्रमाणं ज्ञायते॥ किंमूलमिति। तस्मात्स्मृतिव्रदाहादेवायमर्थो नुष्ठेयमिति गम्यते
गृह्यस्थालीपाकानां कर्म। गृह्यः शालाग्निरावसथ्य औपासन इत्यनर्थान्तरं। तत्र ... नेपाक
। गृह्यस्थालीपाकाः स्थालीपाकग्रहणं च आज्यपुरोडाशादीनामप्युपलक्षणं ...
नपेन स्थालीपाकमुपक्रम्याज्यमुपसंहरति। निरुध्यत्यमधिश्रित्येत्येवमादि। आज्ये
... स्थालीपाकाद्युपलक्षणार्थं येन सर्वेषामेव दं साधारणं कर्मेष्यते। नह्यत्र प्रकृ
... नावदिति विध्यादि विध्यन्तवती प्रकृतिरुच्यते। यत्र पुनर्विध्यादिमात्रं विरुध्यते। न ... विकृ
तिविकारनावदिति। न चात्र विध्यादि ... स्वरूपता सन्निवेश स्थालीपाका ... कल्प्
... परिसमुह्य ... पुनः ... समाप्य ... दमारिप्यग्निकुया

हव्यस्य ... विधिः स्यादिति। यथा दार्वा ... समादाय घृताक्तानि ... इत्यादि
... इति। गृह्यस्थालीपाकानां कर्म ... व्याख्यास्यामः ... आवसथ्याधानं दारका
... इति। गृह्यस्थालीपाकानां कर्म ... आवसथ्याधानं दारका
ले। आवसथ्यो गृह्यः शालाग्निरित्यनर्थान्तरं। तस्याधानं स्थापनं मासे साधारणमिति यावत्। तद्दार
काले भवति। दारशब्देन पाणिग्रहणादिसंस्कारसंस्कृतस्त्री द्रव्यमभिधीयते। तस्य दारस्याहरणं
कालो दारकालः। तत्र केचित् पाणिग्रहणात्प्रागिति ... गृह्यकारोत्तरवचनात्। एवं हि तेनोक्तं
तयायाः पाणिं जिघृक्षन्नादधीतेति। तत्पुनर्नातीवयुक्तरूपं। येनाधायासंस्कृतमेव स्त्रीमिव द्रव्यं न
चासंस्कृतं न सहायतामालिपद्यते। तत्सहायस्यैव कर्मस्वधिकारः। समध्यवं ... पत्न्यो द्वयोर्नैकांश
क्रोतिपरित्यक्तुं। पत्न्यापि तेन विनानधिकृतैव तस्मात्सहायस्याधिकारः। तथा च लिंगं अपसवो हि
तावद्भवति यावज्जायां न विन्दत इति। अतश्च संस्कारानिर्निर्वर्त्य पुनरकाले दारकालः। अपि च स्मर
ति। तमेव दारं प्रकृधर्मेचार्थे च कामेच नातिचरितव्यमिति तत्सर्वं च क्रियमाणं आधाने एकेनैवा
ते

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ग्निराहितो भवति। तथा सत्यतिवापरः स्यादिति॥ तस्माद्वत्थुत्तरकाले दारकाल इति संप्रदायः
यत्पुनरुक्तं। वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गार्ह्यं कर्म यथाविधि। पंचयज्ञविधानं च पक्तिं चान्वाहिकीं गृही
ति। तद्विवाहसंबंधस्युत्तरकालमपि क्रियमाणो वैवाहिको भवत्येव। दायाद्यकाल एकेषां। एकेषा
माचार्याणां मतं दायाद्यकाले कर्त्तव्य। दायाद्यकालश्च भ्रातॄणां धनविभागकालस्तस्मिन्हि काले
स्वधनद्रव्येणैव कर्मानुष्ठाने समर्थो भवति। साधारणद्रव्यस्य परित्यागसामर्थ्यादाधाने नहि
कारएव। अतोयं व्यवस्थितविकल्पः॥ अन्ये त्वेकस्य दारकालः। भ्रातृमतो दायाद्यकाल इति।
वैश्यस्य कृत्यशोऽगृहादग्निमाहृत्य वातुष्यास्यपचनवत्सर्वाः कर्मसु वह्नुत्तौ छिष्टोऽग्निर्गृह्यते
... कृतो वैश्याधानात्। अरणिप्रदानमेके। एके आचार्याः अरणी संबंधिनं इच्छंति। अरणि
... सद्भः प्रशान्त उपशान्तार्थे उपादाने वर्तते। अरण्युपादानक मेकेऽग्निमिच्छंति। एके वैश्य
कुलादिति। उन्मेद्यकेन स्मरणात्तच्च चातुष्प्राश्यपचनवत्सर्वकर्म कर्तव्यं। चातुष्प्राश्यपचन व

नेयाऽग्निं कर्नोति विद्यते। तद्दिहादि सर्वं भवति कृतः ... पंचमहायज्ञादि भवति। पंचमहायज्ञाहि श्रौतो
पद्यंते। तत्साधन भूतश्चायमग्निः। श्रौताग्निभिर्न भूतं चाग्नौ चातुष्प्राश्यपचनवतीति कर्त्तव्यता दृष्टा। अप
मपि श्रौतकर्मसाधनभूत एव न्यनिप्रायः। तस्माच्चातुष्प्राश्यपचनवतीति कर्त्तव्यता प्रवर्त्तते। तत्रापि अ
दिदाः आधाने सा इतिकर्त्तव्यता दृष्टा। इदमपि चाधानमेव। एवं हि श्रूयते। एतद्वै प्रत्यक्षाधेनं वत्समेव
चास्याभ्युति। तेनाधानसामान्यादिहापि प्रवर्त्तत एवेति। एवं स्थिते उच्यते। एके आचार्या नेच्छन्त्यत्र चातु
ष्प्राश्यपचनवतीति कर्त्तव्यतां। यत्कारणं उक्तं उपदेशेन वा धर्मः प्रवर्त्तते। अतिदेशेन वा। न चात्राप्यु
देशेन वातिदेशः। तस्मान्नैव प्रवर्त्तते। कथं तर्हि इदमुक्तं। यस्य नाम श्रौतकर्मसाधनं नावनाधा
न सामान्याद्वा प्रवृत्तिस्तांन्निवर्तयितुं नित्यदोषः। गृह्यकारांतरैश्चाधानपंचचात्वेत्यग्रमिति कर्त्तव्यताप
दिष्टा तन्निराकरणायेह पूर्वपक्षः कृतः। अग्न्याधेयं देवतान्यः स्थालीपाकं श्रपयित्वाऽज्यभा
गाविष्ट्वाऽज्याहुतीर्जुहोति त्वन्नो अग्ने स त्वन्नो अग्ने इमं मे वरुण तत्त्वा यामि ये ते शतमयाश्चाग्न

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

उदुत्तमं भवतन्त्व इत्याद्यौ पुरस्तात्। स्थालीस्थालीपाकः अपयित्वे स्रुच्यामानेमांहुतं हुतोपादानं। अग्न्या
धेयदेवताभ्य इति वशक्यमवक्तुं। यद्यप्यग्न्याधेयदेवताभ्यो हुत्वा जुहोतीति उक्तं च तत्किमर्थं विकल्प
त्वि। शिष्टानामत्र देवतात्वं यथा स्यादिति। किं च स्यात्। इष्टग्न्याधेयदेवतेस्त एव तयोर्देवतात्वं मा भूदिति
पुनर्ग्रहणं वक्षोनामवतायां। आद्यनागाविष्टास्याहुतीति किमर्थमाज्यभागग्रहणं। अष्टग्रहणं च
मंत्रप्रतीकसंशयव्युदासार्थं। अष्टौ पुरस्तादाज्याहुतीर्जुहोत्यग्न्याधेयदेवताहोमस्य एवमुपरिष्टा
त्। स्थालीपाकस्याग्न्याधेयदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति। एवमेताग्न्याधेयदेवताभ्यो हुत्वा उपरिष्टादष्टा
वेवाज्याहुतीर्जुहोति। स्विष्टकृते वायास्वन्न इति। हविरंतरसति प्राज्ञ्हत्याहुतिभ्यः स्विष्टकृद्धो
मो विहितः। तस्मिन्नेव कृत्वा च शब्दादाज्याहुतिं जुहोत्यपास्वग्न इति मंत्रेण। बर्हिर्हुत्वा प्राश्नाति। बर्हि
होमस्यात्रैव विधानसामर्थ्यादिविवचनान्नान्यत्र। ततो ब्राह्मणभोजनं। एकद्विवदृपुसमासस्य
तुल्पत्वादेकस्मिन्नपि वार्यस्यकृतत्वा… भोजनमिति। आचार्याय धानं दारकालहस्तुनंतर

कालहस्तकं दारग्रहणादयं क्रियत इति तदनि… यक्वा… किस्माच… ने… घेतेन त्वसंगेन यथैवे
…घ्यः… सर्व एवाभिधीयंत इति॥२॥ षडर्घ्या न वै… षडर्घ्या हि भवंतीत्यर्थः॥ … आचार्यऋत्विग्वैवाह्यो
राजा प्रियः स्नातक इति। प्रियस्नातकयोः पृथक्कृज्ञापनार्थं षड्ग्रहणं। उपनयनपूर्वकं वेदमध्यापयति
स आचार्यः। ऋत्विक्प्रसिद्धः। वैवाह्यो वरः। राजा च। प्रियश्च। वेदमधीत्य यः स्नातः ततस्याचार्यो विदानैक
रति। एवं हि स्मरंति। तं प्रतीतस्य वर्णेण ब्रह्मदायहरं पितुः। स्रग्विणं तल्प आसीनमर्हयेत्प्रथमं गवा। आ
चार्यस्यायमुपदेशः। प्रति संवत्सरान् अर्हयेयुः। आचार्यादीनां मारीनार्वाक्संवत्सरादागमनात्। यद्य
मार्णात्विजः। ऋत्विजः पुनर्यक्ष्यमाण एवार्घ्याः। न ततोन्यत्र। आसनमाहार्यहि साधुभवानास्तामि
र्चयिष्यामो भवंतं इति। अर्घ्यं प्रत्यध्यर्पणमेतत्। ६ आहार्येत्यानाप्येतु च्यते। आहरंति विष्टरं पद्य
पादार्थमुदकमर्घमाचमनीयं मधुपर्कं दधिमधुघृतमपिहितं कांस्ये कांस्येन। विष्टर उपवे
शनार्थं। विष्टरिकाः पद्यं च विष्टरं। पादार्थमुदकं सुखोष्णं। तथार्घ्यं। अर्घशब्देन उदकमात्रमेवा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ब्ते। तथाच लिंगी। यथा राज्ञ आगताय उदकमाहरेदवनेनजिति। सोऽनस्य उपदयात्रे निनयं
विचायैतदुक्तं। आचमनीयमुदकमेव। तयामधुपर्कं दधिमधुघृतमपिकांस्यभाजनेकतं
कांस्येनैवापिहितं। एतान्याहरंति। बकुववनोपदेशाद्यपि नृपुरुषा॥ उद्वारणार्थं वा बकुव
चनमिति। अन्यस्त्रिस्त्रिः प्राह विष्टरादीनि। अर्घपितुर्वीति रिक्तोऽन्यो। विष्टरादीनित्रिस्त्रिः
प्राह। विष्टरो विष्टरो विष्टरः प्रतिगृह्यतामित्येवं। विष्टरं प्रतिगृह्णाति। तूष्णीमेव। वर्ष्मोस्मि
समानानामुद्यतामिव सूर्यः इत्यनेन मंत्रेण विष्टर एवासुपविशति। गृहुणोप्रवेशनयोर्मि
न्येमंत्रः पठितः। सलिंगादुपवेशने निलुप्यते। लिंगं हि भवति। इमं तमभितिष्ठामीति। पाद्य
यारन्तं। द्वितीयं। विष्टरं ददातीति वा दशशेषः। सचायमुपदेशः। प्रक्षालनं हि पादयोर्विष्टरे क्रि
स्ते इति। तस्मात्पाद्योत्तरकालं द्वितीयं विष्टरं ददातीति पादेऽर्नबाध्यंते। तथा चोत्तरस्त
नौ। विष्टर आसीनाय सव्यं पादं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालयेत्। ...छंदेसि वि छ

राम

रे आसीनस्य पादप्रक्षालनं नम्। ततो द्वितीयो विष्टर इति। ब्राह्मणश्चेद्दक्षिणं प्रथमं विराजो दो
होसीति। यदि ब्राह्मणोऽन्यस्तदा दक्षिणं प्रक्षालयेत्। विराजो दोहोसीत्यनेन मंत्रेण। पादार्थ
मुदकं गृहीत्वा प्रक्षालनयत्यर्घ्य एव। अर्घ्यं प्रतिगृह्णात्यापस्थ युष्मानिति। अनेन मंत्रेण
र्घ्य एव लिंगादेवावगम्यते। आप एवार्घ इति। निनयन्निमं त्रयते समुद्रं वः प्रहिणोमीति। न
मंत्रांते निनयनम्। आचामत्यामागन्यशसेति। अनेन मंत्रेण। मित्रस्यत्वेति मधुपर्कं प्रतीक्ष
ते। अर्घ्यः सर्वं मधु त्रिस्त्रिरेनानिरूप्य। एवमभिधायप्रतिगृह्यतामित्यर्घ्यमाह। इदं देवस्यत्वे
ति प्रतिगृह्णाति मधुपर्कमर्घ्य एव। सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणस्यानामिकया त्रिः प्रयौतिनमः
श्यावास्यायान्नेति। अनेन मंत्रेण सव्ये पाणौ स्थितं तमेव मधुपर्कं दक्षिणस्यानामिकया त्रिः
प्रयौति। अनामिकांगुष्ठेन च त्रिर्निक्षिपति। दक्षिणस्यैव ग्रहणात् प्रयौति च। अत्र च
प्रतिप्रयवणं निरूक्षणम्। एवं च निरूक्षणस्यप्यवधमनाप्रति प्रयवणे मंत्राभ्यासः। न

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्यत्रि: प्राश्नाति यन्मधुनो मधव्यमिति। अनेन मंत्रेण। मधुमतीर्निर्वा प्रत्यृचं। प्राश्नाति। उच्छिष्टस्य
वर्मे ओधारणम्। एवंहि स्मरंतीति। मधुपर्कं च सोमं च नोच्छिष्टो भवति द्विज इति पुत्रायांतेवासिने वा
न्नरत आसीनायोच्छिष्टं दद्यात्। यदवशिष्टं मधुपर्कस्य। सर्वं वा प्राश्नीयात्। प्राग्वासंचरे निनये
दिति विकल्पः। आचाम्य प्राणान् संमृशति वाङ्म आस्य इत्येवमादिभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रम्। अनावां
तस्यैव प्राणायतनं समर्शनं मात्रूदित्याचम्येति ग्रहणात्। साक्षात्सूत्रादर्शित्वादध्याहारः। आचांतो
दकाय शासमादाय गौरिति त्रिः प्राहेति। आचांतोदकग्रहणात्पुनराचमनमिति केचित्। अप
देत्वाद्रूः। आचांतमुदकं येनासावाचांतोदकः। तदर्थं वशासादानमिति। तादर्थ्यं च पश्चालंभनस्य
नदर्थत्वात् गौरिति त्रिः प्राह घोषयिता। प्रास्याह माता रुद्राणामिति। अत्याहार्यो माता रुद्राणामित्यसु
मंत्रम्। तदेतत्। मम चामुष्य च पाप्मानं हनोमीति प्रयोगः। अमुष्य वा घोषयितुर्नामग्रहणम्। यथा राम ७
ल नेतपाप्मानं हनोमीति प्रयोगः। अथ यद्युत्सिसृक्षेत् मम चामुष्य च पाप्मा हत ॐ उत्सृजत

तृणान्यत्तिवत्यिवेत्। अत्रामुष्येत्यर्थे पितुर्नामादेशः। उत्सृजत तृणान्यत्त्वित्येतद्ब्रू
यात्। निगदोयमिति। शेषमुपांश्वेव। नत्वेवानालंभः सार्घः स्याद्धि यज्ञमधिविवाहं कुरुत
इत्येव ब्रूयात्। यज्ञमधिकृत्य विवाहं चाधिकृत्य। कुरुतेत्येवं वक्तव्यम्। पाप्मानं हनोमि कुरुत
इत्येवम्। यस्माद्यज्ञविवाहयोरनालंभः सार्घो न भवतीति स्मरणात्। यज्ञविवाहवर्जमन्यत्र यथो
गालंभ न विकल्पः। यद्यप्यसंवत्सरस्य सोमेन यजेत कृतार्घ्या एवैनं याजयेयुर्नाकृतार्घ्या इ
ति श्रुतेः। परिगतसंवत्सरा अर्घ्या भवंतीत्युक्तं। तदपवादोयं। अत एवावगम्यते सोमेनय
क्ष्यमाणा एवर्त्विजोर्घ्या नितरैर्यागैरिति। ४ चत्वारः पाकयज्ञाः॥ कौस्थानि संबंधः विवाहः प्रक्रां
तः। तत्र च बहिःशालायां कर्मेष्यते। तेनान्यत्रापि यत्र बहिःशाला तदर्थं न निधीयते। चतुःप्र
काराः पाकयज्ञाः। भवंतीति शेषः। तानाह। हुतोऽहुतः प्रहुतः प्राशित इति। यत्र होम एव भव
ति स हुत इत्युच्यते। यथा हुतहोमः। अहुतश्च यत्र होमो नास्ति। यथास्तरारोहणमप्र

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कृतोयत्र होमो बलिहरणं च। यथा पक्वादिः। प्राशितो यत्र प्राशनमेव। न होमानंतरं बलिहरणम्। यथा
थास्तर्वा सां पयसि पायस ॐ श्रपयित्वा ब्राह्मणान् भोजयेदिति। पंच सु बहिः शालायां। कर्म भवति।
विवाहे चूडाकरणे उपनयने केशांते सीमंतोन्नयन इति। एषु बहिः शाला कार्या। उपलिप्त उद्धृता
लिप्त उद्धृतावोक्षिते ग्निमुपसमाधायेति। उपलेपनादि शब्दस्य न वाविक्रमः। परिसमूहनादेरुक्त
त्वात्। अतः परिसमूहनाद्युक्तम्। अग्न्युपस्थानार्थोऽयमारंभः। विवाहादयश्चाग्न्युपलिप्त यागः। से
ने वा हि तोऽग्नि स्तदायमेव हि कर्म तत्रेष्यते। उपग्रह विशेषात्। तस्मादग्न्याधार्यमुद्धृतावो
क्षितमस्य हरणमिति। तदेतदपि नोपपद्यते। यत्र चापि विहोम इत्यत्रापि न त्वात्। न यं तच्छेतं तत्क्र
यमनिघ्राय सूत्रकारस्य। यत्र च विहोम इत्यनेनाघाराभिः परिसमूहनादीनाम्। अग्न्यं
त्वान्येषाम्। यत्र यत्राग्नेः स्थापनं तत्र तत्रैतत्कर्तव्यमिति। तथा सल्लिंगम्। उद्धृतेवा अवोक्षिते
ग्निमादधतीति। एष एव विधिर्यत्र क्व चिद्धोम इत्यनेन स्थालीपाकादिषु परिसमूहनादे